

دانشگاه هنر

رساله

جهت اخذ درجه دکترا

رشته پژوهش هنر

عنوان

تأثیر عوامل فرهنگی بر تحول نگارگری مکتب هرات

استاد راهنما:

دکتر یعقوب آژند

استادان مشاور:

محمد علی رجبی

دکتر محمد خزائی

نام دانشجو:

مینا صدری

دی ۱۳۸۹

دانشکده هنر دانشگاه شاهد

چکیده رساله

این چکیده به منظور چاپ در نشریات دانشگاه تهیه شده است

عنوان رساله: تأثیر عوامل فرهنگی بر تحول نگارگری مکتب هرات

استاد راهنما: دکتر یعقوب آژند

استاد مشاور: محمد علی رجبی

استاد مشاور: دکتر محمد خزائی

نام دانشجو: مینا صدری

شماره دانشجویی: ۸۴۹۸۹۴۰۰۵

رشته: پژوهش هنر

چکیده:

کمال و تکوین نگارگری، همواره در تحول و تطور شکل گرفته است. این تحول در دوره‌های مختلف به ویژه در دوره مورد مطالعه یعنی دوره تیموریان نمود بارزی یافت. این تحول به واسطه عوامل متعددی چون عامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی رخ نموده است. مهمترین سؤال مطرح شده این بود که، کدام یک از این عوامل در تحول مکتب هرات اهمیت بیشتری داشته است؟ با بررسی اسناد تاریخی این فرضیه قوت گرفت که مهم ترین عامل در دوره تیموریان، فرهنگ بوده و عوامل دیگر تحت تأثیر این عامل در تحول نگارگری مکتب هرات اهمیت داشته است. لذا این رساله، اسناد تاریخی موجود را که در همان زمان مکتوب شده، برای یافتن متغیرهای تأثیرگذار فرهنگی در تحول مکتب هرات، مورد مطالعه قرار داده است.

واژه هایی چون "تحول"، "تاریخ"، "دین" و "فرهنگ" نقش مهمی در این رساله داشت، به همین دلیل به طور مختصر به آن ها پرداخته شده است. نوع حکومت و جهت گیری فرهنگی آن تحت تأثیر اندیشمندان و نخبگان هنری، و ایجاد کتابخانه و کارگاه های هنری، ارتباطات داخلی و خارجی، حمایت از نگارگری، به عنوان متغیرها و عوامل مهم در گسترش هنر نگارگری مکتب هرات، بررسی شده است. عواملی چون آموزه های دینی، زبان و ادبیات و هنر کتاب آرایی، به عنوان دلایل جهت گیری فرهنگی حکومت، مورد مطالعه قرار گرفته است. همچنین چگونگی اثر گذاری این متغیرها در جهت گیری محتوایی مکتب هرات به همراه عواملی چون شیوه آموزش، ویژگی های اجتماعی و اقتصادی، کتاب ها و هنرمندانی که از کارگاه های تبریز، شیراز و بغداد به هرات منتقل شدند، اشاره شده است.

این تحقیق با روش تاریخی تحلیلی و تجزیه و تحلیل موضوعات و عوامل تأثیرگذار، با ماهیت کیفی انجام پذیرفته است و منابع اصلی آن کتب تاریخی قرن نهم هجری قمری بوده و با تحلیل محتوایی و توصیف اسناد موجود، نتیجه گیری تحقیق به دست آمده است.

واژه های کلیدی

نسبت دین و فرهنگ، عوامل فرهنگی، ارزش های دینی، زبان و ادبیات، نظام آموزشی، جریان های اجتماعی، دستاوردها، حمایت های هنری، ارتباطات فرهنگی، مجالس هنری

نام و نام خانوادگی استاد راهنما

تاریخ

امضاء

Shahed University

Faculty of Art

Abstract

This abstract has produced for printing in Journal University

Thesis title: The effect of cultural factors on evolution of herats Persian paintings school

Thesis Supervisor: D. Yaghoob Azhand

Thesis Advisor: Mohammad Ali Rajabi

Thesis Advisor: D. Mohammad khazaei

Student's name: Mina sadri

Student's number: ۸۴۹۸۹۴۰۰۵

Department: Art research

Abstract:

Negargari's (Persian painting's) Completion and extension, always has formed by evolution and transition. This evolution has found obvious appearance in different periods, especially in *timurid* period which is the main topic in this research. Some of numerous ingredients such as, Cultural, political, social and economic factors have had influence on this evolution.

The main question in this research is that which one of ingredient has had most effect on evolution of *Herat's* Persian paintings school? Based on studies in historical documents, this theory has been reinforced that the culture was main factor evolution of Persian painting in *timurid* period among the other factor. There are a lot of documents in historical texts of *timurid* period which studied and used in thesis in order to find the effective variants of evolution in *Herat's* Persian paintings school.

Many terms such as "evolution" and "history" and "religion" and "culture" had important role in this research, so, have been explained briefly. Government and its cultural direct influence by scientists and master artists (attending in courts), library and work shop establish, interior and external relations, patronage of *Negargari* (Persian painting), are parts that analyzed as principal variants and ingredients in progress of *Herat's* Persian paintings school. Religious teachings, literature and manuscript art, has Studied, as government cultural direct reasons. Also, pointed to the influential quality of those variants with instruction methods, social and economic traits, manuscripts and artists whom was brought from *Tabriz, Shiraz and Baghdad*, in *Herat's* school purports direction.

This research has done by historical analysis method and analyzed subjects and effective factors, with qualitative essence and historical books of ninth century were its main resources; therefore, results have gotten by analysis and description of those documents

Keywords

Religion and culture relation, cultural factors, Artistic activities based on religious values, *timurids* language and literature, education system, society movement, results, arts patronages, cultural relations, arts assembly

Supervisor: This abstract has product for printing in Journal University

Date:

Sign:

Shahed University
Faculty of ART

Thesis Title

The effect of cultural factors on evolution of *herats*
Persian paintings school

Thesis Supervisor

D. Yaghoob Azhand

Thesis Advisors

Mohammad Ali Rajabi

D. Mohammad khazaei

BY

Mina sadri

Date

۲۰۱۱jan

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیش‌گفتار.....
۲	فصل اول. مشخصات موضوعی طرح تحقیق.....
۳	۱-۱. مقدمه.....
۸	۱-۱-۱. تعریف، بیان، اهمیت، و ضرورت مسأله پژوهش.....
۱۰	۲-۱-۱. پرسش‌های پژوهش.....
۱۰	۴-۱-۱. فرضیه‌های پژوهش.....
۱۰	۳-۱-۱. پیشینه پژوهش.....
۱۷	۵-۱-۱. اهداف و کاربرد پژوهش.....
۱۸	۶-۱-۱. مخاطبان پژوهش.....
۱۸	۷-۱-۱. محدودیت‌های پژوهش.....
۱۹	۲-۱. روش‌ها و فنون اجرایی طرح تحقیق.....
۱۹	۱-۲-۱. روش‌شناسی پژوهش.....
۱۹	۲-۲-۱. نوع تحقیق از نظر ماهیت و روش.....
۱۹	۳-۲-۲. روش و ابزار گردآوری داده‌ها.....
۲۰	۴-۲-۱. جامعه آماری، تعداد نمونه، و روش نمونه‌گیری.....
۲۰	۵-۲-۱. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها.....
۲۱	۶-۲-۱. تشریح فصل‌بندی.....
	۳-۱. چهارچوب نظری و ادبیات پژوهش
۲۳	با توجه به واژه‌های کلیدی.....
۲۳	۱-۳-۱. واژه‌شناسی و ریشه‌یابی معنای نگار (نگارگری).....

۲۴ ۲-۳-۱. واژه‌شناسی و ریشه‌یابی معنای تاریخ و تحول
۲۹ ۳-۳-۱. واژه‌شناسی و ریشه‌یابی معنای دین
۳۱ ۴-۳-۱. واژه‌شناسی و ریشه‌یابی معنای فرهنگ
۳۴ ۵-۳-۱. نسبت میان دین و فرهنگ
۳۴ ۶-۳-۱. نسبت میان فرهنگ و تاریخ در ایجاد تحول
۳۶ ۴-۱. چهارچوب عملی پژوهش و فصل‌بندی تحقیق
۴۰ فصل دوم. گرایش‌های فرهنگی و عوامل آن
	بخش اول
۴۱ ۱-۲. نظریه حکومت
۴۱ ۱-۱-۲. قدرت‌گیری تیمور با تمرکز نظامی
۵۰ ۱-۱-۱-۲. جهت‌گیری مذهبی
۵۲ ۲-۱-۲. فرمانروایی شاهرخ با تمرکز فرهنگی
	بخش دوم
۶۳ ۲-۲. دین
۶۳ ۱-۲-۲. هم‌گامی ایرانیان با دین
۶۵ ۱-۱-۲-۲. تسنن
۶۸ ۲-۱-۲-۲. تشیع
۷۱ ۳-۱-۲-۲. تصوف
 ۲-۲-۲. تأثیر اعتقادات و ارزش‌های دینی بر
۸۰ فعالیت‌های هنری در دوره شاهرخ
 ۳-۲-۲. تأثیر تصوف و تفکر عرفانی بر
۸۳ آثار نگارگری مکتب هرات پسین
۸۳ ۱-۳-۲-۲. عوامل وحدت
۸۵ ۲-۳-۲-۲. شکل
۸۵ ۳-۳-۲-۲. رنگ
۸۸ ۴-۳-۲-۲. بافت
۸۹ ۵-۳-۲-۲. عناصر نمادین
۹۰ ۶-۳-۲-۲. ترکیب

بخش سوم

- ۹۳ ۳-۲. زبان و ادبیات.....
- ۹۴ ۱-۳-۲. شعر فارسی در دوره تیموریان.....
- ۹۶ ۱-۱-۳-۲. ویژگی های شعر فارسی در دوره تیمورزن.....
- ۱۰۰ ۲-۳-۲. علل گسترش شعر و ادب فارسی.....
- ۱۰۰ ۱-۲-۳-۲. رواج خط فارسی و ابداع قلم نستعلیق.....
- ۱۰۱ ۲-۲-۳-۲. ادب و خط فارسی در برخورد با زبان ترکی.....
- ۱۰۲ ۳-۲-۳-۲. امیران و شاهزادگان تیموری.....
- ۱۰۷ ۳-۳-۲. کثرت شعرا.....
- ۴-۳-۲. تأثیر ادبیات و شعر در تحول
- ۱۰۹ مکتب نگارگری هرات.....

بخش چهارم

- ۱۱۵ ۴-۲. نظام آموزشی برآمده از سنت تعلیم و تربیت.....
- ۱-۴-۲. سنت تعلیم و تربیت در پرورش
- ۱۱۶ نخبگان نگارگری (مکتب هرات).....
- ۲-۴-۲. تأثیر نحوه آموزش در تحول
- ۱۲۲ مکاتب نگارگری (مکتب هرات).....
- ۱۲۵ ۱-۲-۴-۲. شیوه و روش آموزش.....
- ۱۴۳ فصل سوم. عوامل رونق و گسترش نگارگری (مکتب هرات).....

بخش اول

- ۱۴۴ ۱-۳. جریان های اجتماعی و اقتصادی.....
- ۱۴۴ ۱-۱-۳. اوضاع اجتماعی.....
- ۱۴۵ ۱-۱-۱-۳. عمارت و آبادانی.....
- ۱۴۹ ۲-۱-۱-۳. طبقات اجتماعی.....
- ۲-۱-۳. اوضاع اقتصادی (زمین داری و تأثیر آن بر روند
- ۱۵۲ هنرها).....

بخش دوم

۱۵۹ ۲-۳. حامیان نگارگری
۱۶۰ ۱-۲-۳. هنر پروران
 ۱-۲-۳. برپایی کتابخانه‌ها و کارگاه‌ها
۱۶۸ و سفارش‌های فرهنگی
۱۷۲ ۲-۲-۳. ارتباطات فرهنگی
۱۷۲ ۱-۲-۲-۳. ارتباطات داخلی و مجالس هنری
۱۷۸ ۲-۲-۲-۳. ارتباطات خارجی

بخش سوم

۳-۳. دستاوردهای نگارگری

۱۸۵ مکتب هرات
۱۸۵ ۱-۳-۳. نسخه‌های مصور شاخص و تذکره‌ها
۱۹۳ ۲-۳-۳. مرقات

۲۱۹ نتایج
۲۲۰ ۱. جمع‌بندی نهایی و یافته‌های تحقیق
۲۲۱ ۱-۱. نظریه حکومت
۲۲۲ ۲-۱. هم‌گامی ایرانیان با دین
۲۲۳ ۳-۱. زبان و ادبیات
۲۲۵ ۴-۱. نظام آموزشی برگرفته از سنت تعلیم و تربیت
۲۲۶ ۵-۱. اوضاع اجتماعی و اقتصادی
۲۲۸ ۶-۱. حامیان نگارگری
۲۳۰ ۷-۱. دستاوردهای نگارگری مکتب هرات
۲۳۲ ۲. نتیجه

فهرست ها:

۲۳۵نماینه
۲۳۹فهرست آیات و روایات
۲۴۰فهرست تصاویر
۲۴۷کتاب‌شناسی منابع فارسی و لاتین
۲۴۷الف . منابع فارسی اصلی
۲۵۲ب. منابع لاتین
۲۵۳چکیده انگلیسی
۲۵۴عنوان انگلیسی

پیش‌گفتار

سپاس از آن اوست که فرصتی عنایت کرد تا گامی در زمینه هنر اسلامی برداشته شود. مطالعه درازمدت آثار نگارگری از زوایای مختلف عملی و نظری موجب الفت نگارنده این تحقیق با این هنر ارزنده و احساس احترام نسبت به هنرمندان آن گشته است؛ چنان‌که همواره به کشف هر چه بیشتر رموز این هنر و علل تحول و حرکت آن به سوی تعالی علاقه‌مند بوده است.

یکی از دوره‌هایی که ذهن نگارنده را پیوسته به خود مشغول کرده، دوره تیموریان و تغییر و تحولات آن روزگار است. در طی دوره‌ای دوازده‌ساله، گاه تمام‌وقت و گاه پراکنده، پژوهش‌هایی در این زمینه به انجام رسانیده‌ام که برخی از آنها به صورت مقاله در نشریات مختلف به چاپ رسیده است. تأسیس رشته نگارگری در دانشگاه شاهد، فضایی مناسب برای حرکت پیوسته و مستمر در این زمینه فراهم کرد و موجب انسجام فعالیت‌های پژوهشی نگارنده شد. با حضور در دوره دکتری هنر، فرصتی دیگر به دست آمد تا این مطالعات به شکلی متمرکز و تخصصی تداوم یابد و در قالب رساله نهایی به رشته تحریر درآید که حاصل آن اکنون در پیش‌روست.

از آن جا که موضوع مطالعه بسیار گسترده و مستلزم بررسی‌هایی از زوایای مختلف است، بی‌تردید این پژوهش کاملاً بی‌نقص نیست. امید است این نواقص در تحقیقات آتی با راهنمایی پیش‌کسوتان و استادان محترم برطرف و کاری شایسته‌تر عرضه شود.

نگارنده از آشنایی و مصاحبت با استادانی فرهیخته و دل‌سوز که این پژوهش را به مسیری درست هدایت کردند، خشنود و شکرگزار است. لازم می‌دانم مراتب قدردانی خود را از راهنمایی و همراهی آقایان دکتر یعقوب آرژند، دکتر محمدعلی رجبی، و دکتر محمد خزایی اعلام و از مساعدت‌های بی‌دریغ دکتر علی‌اصغر شیرازی، رئیس محترم دانشکده هنر شاهد و مدیر گروه رشته پژوهش هنر این دانشکده، تشکر کنم. همچنین آقایان دکتر محسن مراثی، دکتر خشایار قاضی‌زاده، و سرکار خانم غفاری که در رفع مشکلات و موانع این تحقیق بسیار یاریم کردند، سزاوار تقدیر و احترام بسیارند.

فصل اول
مشخصات موضوعی طرح تحقیق

تحول و تطور در جامعه هرگز در خلأ و به دور از عوامل تأثیرگذار ایجاد نمی‌شود، بلکه همواره بر اثر رابطه عمیق و متقابل عوامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی شکل می‌گیرد. تمدن - های چند هزارساله و دارای ریشه‌های تاریخی که تحولات بسیاری را پشت سر نهاده‌اند، با تأثیر از این عوامل، حوادث و رخداد‌های نیک و بد را به فرصتی برای اعتلای خود تبدیل کرده‌اند. در سرزمین ما نیز تحولات تاریخی در بستری از عوامل گوناگون تحقق یافته‌اند. تلاش برای شناسایی این عوامل و چگونگی اثرگذاری آنها بر تحولات، دستاوردهایی دارد که به غنای جوامع انسانی می‌انجامد.

هنر بخشی از حیات تاریخی را شکل می‌دهد که نقش عوامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی در تحول و تطور آن انکارناپذیر است. نقش هر یک از این عوامل در جوامع گوناگون به تناسب اندیشه و زیربنای فکری ایشان متغیر است؛ چنان‌که ممکن است یکی از آنها اهمیت و نفوذ بیشتری داشته باشد و در عین حال عوامل دیگر را از خود متأثر کند.

ایران در طی قرون متمادی، چه پیش و چه پس از اسلام، از مهم‌ترین مراکز تمدن بشر به شمار می‌رفته و همواره عرصه تحولات گسترده فرهنگ و هنر بوده است. این تحولات به علل مختلفی چون جنگ‌ها و برخورد با تمدن‌های دیگر رخ نموده است؛ اما به سبب پشتوانه غنی فرهنگ و تمدن، از دل این کشمکش‌ها و برخوردها به بالندگی رسیده است. این بالندگی در هر دو دوران (پیش و دوره اسلامی) ناشی از تفکر توحیدی ایرانیان بوده است. در دوران اسلامی، معارف و اندیشه الهی چنان در تار و پود زندگی ایرانیان تنیده شد که تمام جوانب تمدن ایران، از فرهنگ تا سیاست و اجتماع و اقتصاد را در بر گرفت.

در تفکر اسلامی، بر خلاف دیگر اندیشه‌ها، عرصه‌ها و جنبه‌های مختلف زندگی از یکدیگر جدا نیست. مهم‌ترین محمل ظهور و بروز تفکر اسلامی، فرهنگ است. فرهنگی که تحت تعالیم اسلامی شکل می‌گیرد، در تمام جنبه‌های حیات مادی و معنوی آدابی را پیش رو می‌نهد که از این تعالیم غنی شده است. چنین فرهنگی به سبب نفوذ در اعماق وجود انسان، بی‌تردید بر تمام رفتارهای فردی و اجتماعی چون سیاست و اقتصاد اثرگذار است و چه بسا تعیین‌کننده چهارچوب آنهاست. از آنجا که در پس تمامی تحولات سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی، تعالیم فرهنگی دین اسلام نهفته است، فرهنگ

محور تمامی این کنش‌ها و تحولات است. به همین سبب، در بررسی نهادهای اجتماعی که در این تحقیق به منزله عوامل تحول از آنها یاد می‌شود، نمی‌توان هیچ‌یک از این تحولات را نادیده گرفت. شناخت آداب و رسوم که در بستر این نهادهای اجتماعی رخ نموده است، شرایط وصول و زمینه آگاهی از سیر تحول هر یک را فراهم می‌کند و وسیله‌ای برای نیل به حقیقت آنها می‌گردد.

گسترش و تعالی علوم مختلف و به طور کلی تمدن، وام‌دار تعالیم اسلامی است. واژه تحول در ساختار فرهنگ اسلامی و در سایه تعالیم آن معنا می‌گیرد. به همین سبب، مسیر و محدوده تحول در عرصه‌های گوناگون را تعالیم فرهنگی مشخص می‌کنند.

بعد از پیامبر و امامان، حکیمان و دانشمندان مسلمان فرهنگ و تمدن اسلامی را تبیین و مبانی نظری آن را پایه‌ریزی کردند. این مبانی به طرق مختلف در جوامع اسلامی نفوذ کرد و موجب تعالی تمدن و فرهنگ اسلامی شد و به شکلی گسترده در میان مردم رواج یافت که هر یک از آنها به تنهایی قابل بررسی است. اما همواره یکی از مهم‌ترین روش‌های حفظ و گسترش دستاوردهای علمی و ادبی، نسخه‌برداری و کتاب‌آرایی بوده است. بر اساس اسنادی که در کتاب‌های تاریخی موجود است، این هنر از دوره ساسانیان در ایران رایج بوده و در برخی دوره‌ها رونق بیشتری یافته است. فراز و فرود رونق این هنر در زمان‌های مختلف بنا به عللی بوده که شناخت آنها نیازمند بررسی و تحلیل است. این هنر در مقطعی چندصدساله، از حدود سده سوم تا یازدهم هجری، با افت و خیزهایی مواجه شد که ناشی از شدت و ضعف عوامل تأثیرگذار بوده است.

در سده نهم هجری، هنگامی که تیموریان به قدرت رسیدند، کتاب‌آرایی و به تبع آن نگارگری بسیار رونق گرفت. عوامل مختلفی در این شکوفایی دخیل بودند که در ادامه بدان‌ها بیشتر خواهیم پرداخت. مهم‌ترین عامل آن رونق فرهنگی است. فرهنگ همچون منبعی از نور به عوامل دیگر روشنایی و حیات می‌بخشد. حمایت امیران و شاهزادگان تیموری از این هنر، به سبب نفوذ فرهنگ در میان آنان و توجه و علاقه‌شان به امور فرهنگی بود. تیموریان پیوسته تلاش می‌کردند اساس و بنیاد حکومتشان را بر پایه‌های فرهنگی استوار کنند. از این جهت، حکومت، اقتصاد، و جریان‌های اجتماعی چون از فرهنگ تأثیر پذیرفته‌اند، باید در محدوده عامل فرهنگی بررسی شوند. حضور مؤثر این عامل در کنار عواملی چون دین، ادبیات، هنرمندان، و نسخه‌ها، در تحول نگارگری چنان است که در بطن مکتب هرات دو دوره مختلف با شاکله‌ای

متفاوت رخ می‌نماید.

در این رساله، نگارنده چگونگی دخالت و تأثیر این عوامل را در تحول مکتب هرات و دو ساختار متفاوتی که در درون آن شکل گرفت، بررسی می‌کند. بدین منظور، ابتدا به کلیات تحقیق می‌پردازیم؛ اما پیش از آن، برای روشن شدن برخی مسائل، یادآوری چند نکته ضروری است.

الف. یکی از مسائلی که در طی تحقیق ظاهر شد، تبیین نسبت میان دین و فرهنگ بود. با اینکه تلاش شد که این نسبت در بخش واژه‌شناسی مشخص شود و مسئله‌ای که ذهن نگارنده و برخی استادان محترم را به خود مشغول کرده بود، بر طرف گردد، مشکلی دیگر پیش آمد و آن اینکه آیا دین عامل فرهنگ است یا فرهنگ عامل دین؟ این مشکل وقتی بیشتر نمایان می‌شود که عنوان و هدف رساله بررسی عوامل فرهنگی باشد. در فصل‌بندی رساله این شائبه وجود دارد که دین ذیل عنوان فرهنگ و در قالب عامل فرهنگ آمده است، در صورتی که در بخش واژه‌شناسی، فرهنگ نشأت گرفته از دین معرفی شده است. در توضیح این مسئله باید گفت که در بخش دین، ماهیت دین به منزله عامل فرهنگی بررسی نمی‌شود، بلکه تعالیم دین و آثار آن در زندگی ایرانیان مراد نگارنده است و از این رو، ذیل عنوان همگامی ایرانیان با دین جای گرفته است.

ب. هنگامی که از سرزمین ایران یاد می‌شود، منظور منطقه و تمدن ایران از دوران باستان تا پیش از دوران مدرن و نفوذ و تسلط اندیشه غرب است.

ج. در برخی از بندها که یادآوری مطلب یا توضیح حادثه‌ای ضروری بوده و مجال ذکر تمام عوامل وجود نداشته، سعی شده است از افعال به صورت مجهول استفاده شود.

د. شماره‌گذاری تصاویر با دو عدد مشخص شده که اولی شماره فصل و دومی شماره تصویر است.

هـ. در بررسی تمدن و هنر ایران، جغرافیای فرهنگی اهمیت بیشتری دارد. با وجود تغییراتی که در مرزهای سیاسی رخ نموده، محدوده فرهنگی ایران همچنان پابرجاست. در نقشه ارائه شده، قلمرو تیموریان با خط فیروزه‌ای مشخص شده است. این سرزمین به مرور زمان محدودتر و در دوره شاهرخ و سلطان حسین بایقرا مناطقی از آن جدا شده است؛ اما فرهنگ ایرانی همچنان در این مناطق جریان داشته است. حتی در دوران معاصر، به‌رغم جدایی مرزهای سیاسی، در بررسی

هنر ایران، هرات جزئی از تمدن و فرهنگ ایران به شمار می‌رود.

۱-۱-۱. تعریف، بیان، اهمیت، و ضرورت مسئله پژوهش

تاریخ بشر سرشار از تغییر و تحول در عرصه‌ها و زمینه‌های گوناگون معرفت از علم تا هنر است. عوامل مختلفی در این تغییر و تحول‌ها مؤثر بوده است؛ عوامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی از آن جمله است. در بررسی مسائل مختلف، بحث درباره تأثیر این عوامل همواره رویکردهایی چندوجهی به وجود می‌آورد؛ چرا که این عوامل بخش وسیعی از امور جامعه را در بر می‌گیرند و در هر دوره از تاریخ کمابیش تحولاتی را در عرصه‌های گوناگون رقم زده‌اند.

پرسشی که در اینجا مطرح است اینکه کدام یک از این عوامل — فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی — در تحول هنر، به ویژه موضوع مورد نظر یعنی نگارگری مکتب هرات، تأثیر بیشتری داشته است؟ هنگامی که چگونگی تأثیرگذاری این عوامل در تحول هنر بررسی می‌شود، به نظر می‌رسد که عامل فرهنگی از مهم‌ترین عوامل است؛ چرا که فرهنگ در عرصه‌های مختلف همواره نقش تربیت و هدایت امور گوناگون، از جمله هنر، را عهده‌دار بوده است و از آنجا که در سرزمین ایران هنر جایگاه تربیتی داشته، همواره در این مسیر ظاهر و متحول شده است. لذا در تحول هنر، بالاخص نگارگری مکتب هرات، عامل فرهنگی نقش مؤثرتری داشته و سایر عوامل هنگامی که سمت و سوی فرهنگی یافته‌اند به این عامل یاری رسانده و سبب تسریع در تحول آن شده‌اند. پرسش دیگری که پیش روست اینکه کدام یک از عوامل فرهنگی در تحول مکتب نگارگری هرات بیشترین تأثیر را داشته است؟ در سرزمین ایران فرهنگ که تابع دین است، همواره از مؤثرترین و اصیل‌ترین معیارهای تعیین‌کننده در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی بوده است. پیروی فرهنگ از ارزش‌های دین موجب شده است که دین و آموزه‌های آن سازنده تفکر و نحوه تلقی جامعه ایرانی از جهان و هدف حیات انسان شود. لذا تعلیم و تربیت دینی آن‌چنان با عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی آمیخته که وحدتی یکپارچه در آنها ایجاد کرده است. در دوران اسلامی، این امر از مؤثرترین عوامل تحول عرصه‌های مختلف، از جمله هنر و به ویژه نگارگری مکتب هرات، بوده است. در کنار این عامل مهم (دین) می‌توان پرسید که کدام عامل فرهنگی دیگر در تحول مکتب هرات تأثیر داشته است؟

هنرهای اسلامی ایران همواره در تحول و تکاپوی همه‌جانبه خود، ضمن حفظ هویت

اسلامی و ایرانی، موجب تکوین و تعالی آن نیز گشته‌اند. عوامل فرهنگی دیگری چون زبان و ادبیات، نظام آموزشی، نخبگان و هنرمندان، برپایی کتابخانه‌ها و کارگاه‌ها، و ارتباط‌های فرهنگی از سویی در حفظ و تداوم این هنرها و از سوی دیگر در تحول آنها مؤثر بوده‌اند. چنان‌که گفتیم مکتب نگارگری شامل دو دوره می‌شود؛ در دوره نخست شرایط فرهنگی ویژه‌ای حاکم است که مقدمه و زمینه‌ای برای اوضاع فرهنگی دوره بعد می‌گردد. از عهد شاهرخ (۸۰۷-۸۵۰ق) فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و ... در سایه فعالیت‌های فرهنگی قرار گرفت و در دوره سلطان حسین بایقرا (۸۷۵-۹۱۱ق) این امر به گونه‌ای مضاعف شدت یافت؛ چنان‌که عوامل فرهنگی مسیر حرکت‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی را مشخص کرد و موجب ظهور تحولات و نتایجی گسترده شد. این روند در هنرهای نگارگری و کتاب‌آرایی اثری چشم‌گیر داشت؛ تا آنجا که هنرهای یاد شده در دوره تیموریان به مرتبه‌ای عالی گام نهادند. با توجه به اهمیت بسیاری که شاهان و شاهزادگان تیموری برای دین و دین‌داری قائل بودند، آموزه‌های دین بر عوامل فرهنگ تأثیری عمیق به جا نهاد. لذا این عامل فرهنگ تحولات چشم‌گیری در هنر نگارگری پدید آورد.

در این رساله، ضمن تأکید بر فرهنگ دینی، به ویژه دین اسلام، به دیگر عوامل فرهنگی‌ای که در تحول مکتب نگارگری هرات نقشی مؤثر داشته‌اند، خواهیم پرداخت. با توجه به آنچه گفتیم، در انجام این تحقیق دلایل و ضرورت‌های زیر در نظر بوده است:

الف. به‌رغم پژوهش‌های فراوان شرق‌شناسان و محققان ایرانی درباره تاریخ نگارگری، تا کنون، چنان‌که باید، به عوامل تحول مکاتب نگارگری پرداخته نشده است. هر چند در این زمینه در برخی منابع مطالبی پراکنده دیده می‌شود، حجم این مطالب بسیار ناچیز است. ضرورت ایجاد می‌کند که در این تحقیق معنای تحول در نگرش هنرهای سنتی، به ویژه نگارگری، بررسی و در این راه به عامل فرهنگی در مقام محور اصلی و عوامل سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی در کنار آن پرداخته شود تا دید وسیع‌تری از این هنر پیش رو قرار گیرد.

ب. پژوهش در هنرهای سنتی، همچون نگارگری، طرز نگاه هنرمندان پیشین را درباره هنر و معرفت هستی برای انسان معاصر، که از منظری کاملاً متفاوت به گذشته می‌نگرد، آشکار می‌سازد و هویت گم‌شده او را باز می‌نمایاند. درک و فهم چگونگی تحولات هنرهای سنتی، از جمله نگارگری، بستری فراهم می‌کند تا بار دیگر مهم‌ترین علل این دگرگونی‌ها را با عصر خود مقایسه

کنیم و در این مسیر راه‌گشای زمانه و زندگی خود گردیم.

۲-۱-۱. پرسش‌های پژوهش

با توجه به تعریف مسئله، این رساله در پی پاسخ‌گویی به دو پرسش زیر است:

الف. کدامیک از عوامل فرهنگی، سیاسی، و اقتصادی در تحول مکتب نگارگری هرات تأثیر داشته است؟

ب. عوامل فرهنگی مؤثر در تحول مکتب نگارگری هرات کدام‌اند و تأثیر کدامیک بیشتر بوده است؟

۳-۱-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱-۱-۱-۱. عوامل متعدد فرهنگی همچون آموزه‌های دینی، نظام آموزشی، نخبگان فرهنگی، مدیریت فرهنگی، کتابخانه‌ها و تولید نسخه‌ها، حامیان فرهنگی، و ارتباطات فرهنگی در تحول نگارگری مکتب هرات مؤثر بوده است.

۱-۱-۱-۲. باورهای مذهبی تأثیر برجسته‌ای در تحول فرهنگی مکتب نگارگری هرات داشته است.

۴-۱-۱. پیشینه پژوهش

بررسی و جستجو در مراکز عملی و کتابخانه‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از محققان ایرانی و غیر ایرانی طی مطالعاتی کلی و موردی از زوایا و جهاتی مختلف به بررسی نگارگری و مکاتب آن پرداخته‌اند که بیشتر آنها در زمینه‌های تاریخی و نسخه‌شناسی و بعضاً در باب معانی حکمی است. باید دانست که در اغلب این پژوهش‌ها اطلاعاتی پراکنده اما قابل اعتنا وجود دارد و اکثر آنها را آثار غیر ایرانی تشکیل می‌دهد.

هنرپژوهان غرب نزدیک به یکصد سال است که در این قلمرو قلم می‌زنند. بخشی از تحقیقات آنان به مکتب مورد مطالعه ما، یعنی مکتب هرات، اختصاص دارد. با این حال کاری در جهت شناسایی تأثیرات عوامل فرهنگی در تحول مکتب هرات از دوره شاهرخ (۸۰۷-